

Den dobbelte fordrejning: Begrebet fetichisme i kritikken af den politiske økonomi

AF SØREN MAU

SLAGMARK #77
SIDER: 103-122

I. INTRODUKTION

Den kapitalistiske produktionsmåde er en økonomisk orden, der stræber efter at forvandle alt til varer, og dermed også en orden der er gennemsyret af markedsrelationer. Det enkelte individ integreres i den økonomiske totalitet gennem udvekslingen af varer på markedet, hvilket betyder at mennesker i kapitalismen forholder sig til hinanden gennem deres varer, eller sagt med andre ord er sociale relationer formidlet gennem relationer mellem ting. Denne besynderlige praksis er en så fast del af det kapitalistiske hverdagsliv, at den for det meste fremstår som noget naturligt og selvfølgeligt. Varens værdi er en *social* egenskab, men kommer til at fremtræde som en *naturlig* kvalitet ved tingene på linje med deres vægt eller kemiske sammensætning. Denne ideologiske operation, der *naturaliserer* et *socialt* og dermed *foranderligt* fænomen, benævner Marx *fetichisme*.

Eller hvad? Er fetichisme en *ideologisk* operation, altså noget der har at gøre med måden, hvorpå vi forstår, tænker om og repræsenterer den sociale realitet? Eller er fetichisme snarere navnet på en proces, der foregår *i selve den sociale praksis*, altså den omstændighed at mennesker i den kapitalistiske økonomi forholder sig til hinanden gennem ting? I de seneste år er den sidstnævnte læsning blevet mere og mere populær, men i denne artikel vil jeg argumentere for, at det

for det første er i modstrid med Marx' brug af begrebet fetichisme, og at det for det andet er teoretisk ufrugtbart.¹

Begrebet fetichisme var på Marx' tid et religionsvidenskabeligt og antropologisk begreb, der betegnede religiøse praksisser, i hvilke objekter tilskrives guddommelige eller overnaturlige egenskaber. Det stammer oprindeligt fra portugisere, der brugte det om 'vilde' og 'uciviliserede' stammer i Vestafrika, der på grund af deres 'irrationelle' religion afviste at handle med hellige objekter, og begrebet er således et skoleeksempel på kolonialistisk ideologi.² Marx fattede tidligt interesse for begrebet, der allerede dukker op i hans artikler i *Rheinische Zeitung* fra 1842, hvor Marx vendte den koloniale ideologi mod den oplyste civilisation selv ved at påpege, at det borgerlige samfunds tilbødelse af penge havde samme struktur som 'de vildes' 'irrationelle' religion (MEW1, s. 42, 90f, 147; se også MEGA IV/1, s. 322). Marx' tidlige fetichismekritik (1843-44) er primært et sammenkog af Feuerbachs humanistiske kritik af Hegel og kristendommen samt Engels' og Heß' feuerbachske kritik af den politiske økonomi, og den er hverken synderligt original eller teoretisk raffineret.³ Marx' egentlige bidrag – i hvert fald hvad angår spørgsmålet om fetichisme – skal findes i skrifterne fra *Grundrisse* (1857-8) og frem, som jeg derfor vil fokusere på i det følgende.

II. PRAKSIS OG IDEOLOGI

Som nævnt kan man identificere to dominerende læsninger af Marx' fetichismekritik. Den første og mest udbredte læsning anser fetichisme for at være et spørgsmål om *ideologi*. I dette perspektiv består fetichisme i en *ideologisk naturalisering af sociale relationer*, hvilket finder sted i markedsagenternes umiddelbare hverdags(u)bevidsthed såvel som i den politiske økonomis ukritiske beskrivelser af det kapitalistiske samfund. Fetichismen består altså i, at noget *socialt konstitueret* og dermed *historisk* og *foranderligt* på et *ideologisk* plan repræsenteres som *naturligt*, *evigt* og *uforanderligt*. Denne læsning findes i mange forskellige varianter hos så forskellige tænkere som Kautsky (1912, s. 14), Pashukanis (1983, s. 73), Adorno (2017, s. 177, 316), Althusser (2015, s. 68), Harvey (2006, s. 17, 2010, s. 41), Bidet (2007, s. 260ff) og mange andre.⁴ Disse teoretikere har særdeles forskellige forståelser af, hvad ideologi er, og flere af dem bruger ikke eksplicit dette begreb, men de er fælles om at opfatte fetichisme som noget, der har at gøre med måderne, hvorpå vi forstår,

tænker om, begrebsliggør eller repræsenterer kapitalismens sociale praksisser. I det følgende vil jeg referere til denne læsning som *ideologilæsningen*.

Den anden dominerende læsning anser fetichisme for at være en fordrejning, der finder sted i *selve den sociale, materielle praksis*. I dette perspektiv handler fetichisme om den måde, kapitalismens økonomi former den sociale praksis på, og er altså et fænomen, der finder sted i de økonomiske processer snarere end i den ideologiske *repræsentation* af dem. Denne læsning – lad os kalde den *praksislæsningen* – er især populær blandt nyere Marx-fortolkere som Holloway (2010, s. 49), Heinrich (2009, s. 174f), Kurz (2012, s. 33), Bonefeld (2014, s. 54) og Roberts (2017, s. 86), men findes også hos tidligere marxister som Rubin (2008), Korsch (2017, s. 93f) og Dunayevskaya (1971, s. 100).⁵ Ideen er, at sociale relationer i kapitalismen *i praksis* tager form af relationer mellem ting, idet samfundets produktion reguleres gennem markedstransaktioner, hvori individer forholder sig til hinanden gennem udvekslingen af varer.

Blandt forsvarerne af praksislæsningen er der en tydelig iver efter at distancere sig fra den forsimplede forståelse af ideologi som 'falsk bevidsthed', der ofte bliver skudt marxismen i skoene. Store dele af den traditionelle marxisme såvel som den officielle 'marxisme-leninisme' forsvarede en temmelig doktrinær og grovkornet opfattelse af ideologi som en bevidsthedsrefleksion af de materielle forhold. Som et led i forsøget på at distancere sig fra disse traditioner såvel som de mange og udbredte misforståelser af Marx(ismen) er der i litteraturen om fetichisme en tydelig tendens til at udgå begreber som (falsk) bevidsthed, illusion, refleksion og basis-overbygning. Adorno betoner eksempelvis, at fetichismen hos Marx ikke lægges "den subjektiv-vildfarne bevidsthed til last, men deduceres objektivt ud fra det samfundsmæssige a priori, bytteakten" (Adorno, 2017, s. 177). I nyere litteratur om fetichismekritikken støder man hele tiden på forsikringer om, at fetichisme ikke er en "forvrænget perception" (Eagleton, 1996, s. 85), "simpel mis-repræsentation" (Bensaïd, 2009, s. 227), "ren illusion" (Harvey, 2010, s. 41), et "subjektivt fænomen" (Balibar, 2014, s. 60) eller "et tilfælde af falsk bevidsthed" (Heinrich, 2009, s. 174).⁶ Fetichisme er med Heinrichs ord "ingen illusion, men et virkeligt fænomen" (Heinrich, 2009, s. 175), eller som Jappe udtrykker det: "For Marx er fetichismen ikke kun en fordrejet fremstilling af virkeligheden, men også en *fordrejning i virkeligheden selv*" (Jappe, 2005, s. 30).

Der er især ét Marx-citat, der altid bliver trukket af stalden i praksislæsningen: "For sidstnævnte [producenterne] fremtræder de sociale relationer mellem deres

privatarbejder *som det, de er*, dvs. ikke som umiddelbare sociale relationer mellem personer i selve deres arbejde, men snarere som tingslige relationer mellem personerne og sociale relationer mellem tingene” (Marx, 1970, s. 172, kursivering tilføjet).⁷ Jeg vil senere vende tilbage til dette citat, der efter min mening modsiger stort set alt andet, Marx skriver om fetichismen.

Inden jeg går videre til en kritisk evaluering af praksislæsningen skal det nævnes, at man kan identificere en tredje fortolkning, der forsøger at få plads til begge dominerende læsninger ved at skelne mellem *fetich* og *fetichisme* eller mellem *fetich-karakter* og *fetichisme*.⁸ Denne sidste kategori vender jeg tilbage til i afsnit VI.

III. FORDREJNING OG FREMTRÆDELSE

For at evaluere de forskellige læsninger er det nyttigt at begynde med en afklaring af Marx' brug af begreberne *fordrejning* (*Verkehrung*) og *fremtrædelse* (*Erscheinung*). For begge gælder det, at de finder sted *både* på et ideologisk plan og i den sociale praksis. Marx skriver eksempelvis om arbejderens underordning under arbejdets betingelser, at “denne fordrejelse [*Verdrehung*] og fordrejning [*Verkehrung*] [er] en *virkelig* [sådan], ingen blot *ment*, blot i arbejderens og kapitalistens forestilling eksisterende” (Marx, 1974a, s. 656).⁹ Men fordrejning er også noget, der foregår på det ideologiske plan: “Den fordrejede form, hvori den virkelige fordrejning udtrykker sig, finder sig naturligvis reproduceret i forestillingerne hos produktionsmådens agenter” (II/3.4, s. 1453), som Marx skriver i *1861-3 Manuskripterne*. I disse manuskripter findes der også en passage, som Marx senere kopierede direkte over i manuskriptet til *Kapitalens* tredje bog: “Svarende til det fordrejede forhold udspringer [*entspringt*] nødvendigvis allerede i produktionsprocessen selv en tilsvarende fordrejet forestilling” (MEGA II/3.5, s. 1604; II/4.2, s. 61).¹⁰ ‘Fordrejning’ er således et begreb, Marx bruger til at betegne strukturelle forskydninger i kapitalismens sociale praksisser *såvel som* ideologiske formationer, der mystificerer disse praksisser (se også Marx 1983, s. 30).

En lignende dobbeltbetydning karakteriserer begrebet *fremtrædelse*. Marx' brug af begrebet er tydeligvis påvirket af Hegel, for hvem der aldrig er et rent eksternt eller kontingent forhold mellem *væsen* og *fremtrædelse*. Væsenet er kun *væsen*, fordi det *fremtræder*, og dermed adskiller sig fra og reflekterer sig ud af sig selv – eller, som han lakonisk formulerer det: “*Væsenet må fremtræde*” (Hegel, 1969, s. 124; se

også Callinicos, 2014, s. 148–151). Ligeså vigtigt det er at anerkende Hegels helt afgørende indflydelse på Marx, ligeså vigtigt er det også at undgå at se Hegel overalt i Marx' begreber; nogle gange er en cigar bare en cigar, og Marx bruger åbenlyst begrebet *fremtrædelse* på forskellige måder, og ikke altid i en særlig præcis betydning. Når han kalder profit for merværdiens fremtrædelsesform (Marx, 1972, s. 62) eller penge for værdiens fremtrædelsesform (Marx, 1970, s. 192) er der åbenlyst ikke tale om en ideologisk forskydning, men derimod en forvandling der foregår i de økonomiske processer selv. Men når han skriver, at kapital fremtræder som "arbejdsmidlets naturlige form" (Marx, 1972, s. 1062), eller at sociale forhold fremtræder som "evige naturforhold" (MEGA II/3.5, s. 1602), betyder 'fremtrædelse' åbenlyst den *ideologiske* repræsentation af den sociale virkelighed (Se også Bidet, 2007, s. 188ff).

De to dominerende læsninger af fetichismebegrebet svarer til disse to betydninger af 'fordrejning' og 'fremtrædelse'. I det følgende vil jeg forsøge at vise, at Marx' kritik af fetichismen angår den *ideologiske* fordrejning af sociale relationer, dvs. den måde, økonomiske strukturer fremtræder på i den *ideologiske* repræsentation af kapitalismens sociale praksisser.

IV. FETICHISME

Marx definerer fetichisme i følgende passage fra *Kapitalen*:

For derfor at finde en analogi må vi flygte ind i den religiøse verdens tågeregion. Her synes [*scheinen*] det menneskelige hoveds produkter at være selvstændige væsener [*Gestalten*], der er begavet med eget liv og står i et forhold til hinanden og til menneskene. Således er det i vareverdenen med produkterne af den menneskelige hånd [*So in der Warenwelt die Produkte der menschlichen Hand*]. Dette kalder jeg den fetichisme, der klæber ved arbejdsprodukterne, så snart de produceres som varer, og som derfor er uadskillelig fra vareproduktionen. (Marx, 1970, s. 172)

I førsteudgaven af *Kapitalen* finder man en næsten identisk passage, dog med den forskel at Marx dér bruger ordet *erscheint* (*fremtræder*) frem for *scheint* (Marx, 1974b, s. 93). At dømme ud fra andre passager i Marx' skrifter bruges ordene *Schein* og *scheinen* tydeligvis om ideologiske forvrængninger eller fejltagelser, eksempelvis når han nævner det *Schein*, at merværdien udspringer af cirkulationen eller produktionsmidlerne (Marx, 1972, s. 46; se også Marx, 1970, s. 132). For-

svarere af praksislæsningen ville sige, at ”produkterne af den menneskelige hånd” rent faktisk *bliver* ”begavet med eget liv” i kapitalismen, men det er ikke, hvad Marx skriver. I den citerede passage står der, at det i den religiøse tågeverden *ser ud som om*, at det menneskelige hoveds produkter er selvstændige væsener – ikke at de rent faktisk *er* det. Overført til kapitalismens vareverden betyder det, at *det ser ud, som om* produkterne af den menneskelige hånd er selvstændige væsener – og det er således denne *ideologiske* fordrejning, ‘fetichisme’ refererer til i Marx’ definition. Den omstændighed, at Marx ændrede *erscheinen* til *scheinen* tyder på, at han netop ville understrege dette, men eftersom *Erscheinung* også kan betyde ‘ideologi’, er der strengt taget ikke nødvendigvis en afgørende betydningsforskel mellem de to udgaver.

En læsning af Marx’ fetichismekritik kan ikke udelukkende basere sig på denne ene – omend centrale – passage. Lad os se nærmere på de steder i Marx’ tekster, hvor begrebet eksplicit dukker op. De deler sig i to grupper. *For det første* er der de steder, der strengt taget kan læses i retningen af begge de dominerende læsninger, idet de er tvetydige eller kortfattede. Et par eksempler: “den borgerlige produktion må krystallisere rigdommen som fetich i form af en enkelt ting” (MEW13, s. 130); “I den rentebærende kapital opnår kapitalforholdet sin mest yderliggjorte og fetichagtige form” (Marx, 1972, s. 507).¹⁰ I disse passager kan ‘fetich’ tolkes som både praksis og ideologi, men hvis man læser dem i relation til den *anden* gruppe af passager, hvor begrebet eksplicit optræder, bliver det tydeligt, at ideologilæsningen er mest oplagt. Her bruger Marx nemlig begrebet på en måde, der entydigt peger i retningen af ideologilæsningen. De tydeligste eksempler er alle de steder, Marx omtaler økonomernes fetichisme: “den for den politiske økonomis ejendommelige fetichisme [...] forvandler den sociale, økonomiske karakter, som tingene får påstemplet i den sociale produktionsproces, til en naturlig karakter, der udspringer af disse tings stoflige natur” (Marx, 1971, s. 293). Når Marx kritiserer “de politiske økonomers fetichisme” (Marx, 1983, s. 23) er det åbenlyst, at ‘fetichisme’ betyder en form for *ideologi*.¹¹ Derfor giver det også mening, at afsnittet om fetichisme i *Kapitalens* første kapitel slutter med en række citater fra økonomer, der fremstiller værdi som “en egenskab ved tingene,” hvortil Marx bemærker: “Hidtil har ingen kemiker opdaget nogen bytteværdi i en perle eller en diamant” (Marx, 1970, s. 185). Ideologilæsningen er også oplagt i de passager, hvor fetichismen knyttes til begreber som ‘forestilling’, ‘se’, ‘tro’, ‘betragte’ eller ‘anskue’:

Den fetichistiske anskuelse, der er ejendommelig for den kapitalistiske produktionsmåde og udspringer af dennes væsen, som betragter økonomiske formbestemmelser som det at være *vare*, det at være *produktivt* arbejde osv., som egenskaber der i og for sig tilkommer disse formbestemmelser eller kategoriers stoflige bærere (Marx, 1983, s. 86).¹²

I denne passage er det igen tydeligt, at fetichisme består i en *ideologiske naturalisering af sociale forhold*. "Fetichdyrkeren," forklarer Marx med sin karakteristiske potpourri af tysk og engelsk i 1861-3 *Manuskripterne*, tager "skinnet [*Schein*] [...] som noget virkeligt og tror egentligt, at tingenes bytteværdi er bestemt gennem deres properties, i det hele taget a natural property ved dem" (MEGA II/3.4, 1317).

Indtil videre har jeg kun refereret til de passager, hvor begrebet 'fetich(isme)' eksplicit optræder, men en grundig vurdering af temaet bliver nødt til også at inddrage de passager der behandler de samme problemer uden at bruge begrebet eksplicit. Eksempelvis handler det åbenlyst om fetichisme, når der i nogle af de sene manuskripter til *Kapitalens* bog II (1877) står, at i "et samfund, hvor den kapitalistiske produktionsmåde hersker [...] synes også produktionsmidlernes kapitalkarakter at hænge ved dem fra naturens side [*scheint auch der Kapitalcharakter der Produktionsmitteln von Natur anzuhaften*]" (MEGA II/11, s. 567). Mange af disse passager lægger tydeligt op til ideologilæsningen, som når Marx eksempelvis bemærker, at når udvekslingsproportionerne mellem varerne "har fået en vis sædvanemæssig fasthed, synes [*scheinen*] de at udspringe af arbejdsprodukternes natur" (Marx, 1970, s. 174), eller når han skriver, at "[k]apitalen *betragtes* derfor som en *ting*, som spiller en vis tingslig rolle i produktionsprocessen – en rolle, der tilkommer den som ting" (Marx, 1983, s. 21, kursivering tilføjet).¹³

På denne baggrund kan vi nu vende tilbage til praksislæsningens yndlingspassage, der hævder at sociale relationer fremtræder "som det, de er, dvs. ikke som umiddelbare sociale relationer mellem personer i selve deres arbejde, men snarere som tingslige relationer mellem personer og sociale relationer mellem tingene" (Marx, 1970, s. 172). To ting er bemærkelsesværdige. For det første skriver Marx, at de sociale relationer fremtræder som tingslige relationer mellem *personer*, eller *sociale* relationer mellem ting. Det modsiger stort set alle hans andre beskrivelser af, hvad fetichisme er: nemlig at sociale relationer fremtræder som *tingslige* relationer eller relationer mellem *ting* slet og ret. I den pågældende passage er *indsigten* i, at

relationerne mellem ting *i virkeligheden* er sociale relationer, inkluderet i fremtrædelsen – men det er netop denne indsigt, der bliver *usynliggjort* af fetichismen. For det andet er det bemærkelsesværdigt, at Marx i denne passage hævder en *identitet* mellem fremtrædelse og væsen, hvorimod han normalt accentuerer *forskellen* mellem dem. Som Marx' bemærker i begyndelsen af afsnittet om fetichisme i *Kapitalen*, "synes [*scheint*] [varen] ved første øjekast at være en ganske simpel og trivielt ting," men når vi analyserer den nærmere opdager vi, "at den i virkeligheden er en meget kompliceret ting" (Marx, 1970, s. 170). Indsigten i, at bytteværdi (en relation mellem varer) er en fremtrædelsesform for værdi (en social relation) kalder Marx for en "videnskabelig opdagelse" (Marx, 1970, s. 174), og som han andetsteds forklarer, "ville al videnskab være overflødig, hvis tingenes fremtrædelsesform og væsen umiddelbart sammenfalder" (Marx, 1972, s. 1052).

Men hvorfor skrev Marx så, at sociale relationer fremtræder "som det, de er"? Et bud er, at sætningen simpelthen er en tanketorsk, hvilket imidlertid ikke er overbevisende, især fordi vareanalysen formodentlig er den del af sin teori, Marx gennemskrev flest gange.¹⁴ Et andet og mere sandsynligt bud er, at sætningen er et slags retorisk greb: Marx ville understrege, at den fetichistiske naturalisering ikke bare er en kontingent subjektiv forvirring, der kan børstes væk af analyse og kritik, men en ideologisk form der er forankret i kapitalismens elementære hverdagspraksisser, og som derfor "klæber til arbejdsprodukterne, så snart de produceres som varer" (Marx, 1970, s. 172). Derfor tillod han sig at overdrive pointen, med det resultat at han strengt taget ender i den modsatte grøft, hvor distinktionen mellem væsen og fremtrædelse kollapse.

V. EN DOBBELT FORDREJNING

Det er således efter min mening tydeligt, at fetichismebegrebet i Marx' tekster refererer til en *ideologisk* naturalisering af kapitalismens sociale relationer. Hvad vil det sige? Praksislæsningens forsvarere giver ofte indtrykket af, at det eneste alternativ til deres udlægning er en naiv læsning af fetichisme som en blot subjektiv forvirring – som om en læsning af fetichisme som ideologi automatisk ville være tvunget til at abonnere på et utroligt dårligt begreb om ideologi (se f.eks. Gray, 2012; Jappe, 2005, s. 55).

Fetichisme *er* ideologi, men det betyder ikke, at det 'bare' er 'falsk bevidsthed'. Den simplificerede ideologiforståelse, praksislæsningen skriver sig op imod, er ofte

knyttet til følgende to forestillinger: (1) at ideologi er en form for *manipulation* fra den herskende klasses side, og (2) at ideologi kan fjernes af kritik og oplysning. Ambitionen om at underminere dette dårlige begreb om ideologi er sympatisk, al den stund der stadig cirkulerer mange misforståelser af Marx(isme), men praksislæsningerne ender ofte med at gå for langt, hvilket resulterer i, at distinktionen mellem væsen og fremtrædelse kolliderer. Hos Rubin bliver fetichismeteorien således til en "generel teori om produktionsforhold i vareøkonomien" (Rubin, 2008, s. 6), og hos både Colletti og Jappe forsvinder forskellen på *værditeori* og *fetichismeteor* (Colletti, 1973, s. 77; Jappe, 2005, s. 31). Men som vi har set handler Marx' teori om fetichisme ikke om, at "sociale relationer mellem personer antager form af relationer mellem ting" (Callinicos, 2014, s. 52), men derimod om den ideologiske naturalisering af denne *praktiske fordrejning*.

At udpege fetichisme som *ideologi* indebærer ikke en påstand om, at den er et udtryk for den herskende klasses manipulation, eller at den kan fjernes gennem oplysning og kritik. Marx er meget tydelig omkring tre væsentlige punkter: *for det første* er fetichisme noget, *alle* er underlagt. Marx fremstiller eksempelvis ikke økonomernes fetichisme som et resultat af bevidst manipulation, men snarere som et resultat af en utilstrækkelig videnskabelig analyse. Han antyder intetsteds, at den herskende klasse er fri for fetichisme, ligesom han heller ikke tildeler proletariatet en privilegeret indsigt i tingenes virkelige tilstand, som De Angelis mener (De Angelis, 1996, s. 13). *For det andet* understreger Marx, at den videnskabelige analyse "på ingen måde [ophæver] det skin, der får arbejdets samfundsmæssige karakter til at se ud som en egenskab ved produkterne selv" (Marx, 1970, s. 174). *For det tredje* er han også klar i spytet omkring det forhold, at fetichismen "udspringer [...] af den ejendommelige sociale karakter, arbejdet har, når det producerer varer" (Marx, 1970, s. 172, se også 1983, s. 38). Fetichismen skyldes kapitalismens sociale praksisser, og ikke de herskende klassers manipulation.

Styrken ved Marx' ideologianalyser er netop, at de ikke nøjes med den klassiske kritiske afdækning af væsenet, der gemmer sig bag fremtrædelsens bedragerske natur. Marx' interesse er snarere at spore den modsatte proces, dvs. undersøge hvorfor væsenet fremtræder, som det gør. Marx' analyse af fetichismen er et stykke eksemplarisk ideologikritik i den forstand, at den netop ikke bare viser, at fetichismen er en illusion, der tjener den herskende klasses interesser, men derimod også opsporer de sociale processer og strukturer, der giver anledning til denne ideologi-

ske formation. Det er således en ideologikritik, der implicerer erkendelsen af sine egne grænser og hermed viser ud over sig selv i erkendelsen af, at nøglen til afskaffelsen af fetichismen ikke er kritik, men revolutionær praksis.

Man kan således sige, at Marx præsenterer en teori om den *dobbelte fordrejning*. Den *første* fordrejning består i, at mennesker i den kapitalistiske vareøkonomi forholder sig til hinanden gennem ting, eller med andre ord at markedets centrale funktion i den kapitalistiske produktionsmåde betyder, at *sociale relationer tager form af relationer mellem ting* – hvilket ikke er et *ideologisk* forhold, men en social praksis.

Den *anden* fordrejning er *fetichismen*, der består i den *ideologiske naturalisering* af første fordrejning. I afsnittet om fetichisme i *Kapitalens* førsteudgave finder man følgende passage, der bringer tankerne hen på Althusser's definition af ideologi som "en imaginær 'repræsentation' af individernes forhold til deres reelle eksistensbetingelser" (Althusser, 1972, s. 49): "Først er deres forhold praktisk til stede. Dernæst er imidlertid – fordi de er mennesker – *deres forhold til stede som et forhold for dem*. Måden, hvorpå det er til stede for dem, eller reflekteres i deres hjerne, har sit udspring i selve forholdets natur" (Marx, 1974b, s. 65). *Dét* er, hvad fetichisme handler om; ikke de sociale forhold, der etablerer sig gennem vareudvekslingen, men *måden hvorpå de ideologisk repræsenteres*.

VI. FETICHKARAKTER, FETICH, FETICHISME

Som tidligere nævnt er der en lille gruppe af Marx-fortolkere, der forsøger at begrebsliggøre den dobbelte fordrejning ved at skelne mellem *fetichkarakter* og *fetichisme* eller *fetich* og *fetichisme*. Arthur (2013, s. 117), Bellofiore (2014, s. 177f) og Ehrbar (2010, s. 214ff) bruger alle begrebet *fetichkarakter* til at betegne den praktiske fordrejning, mens de reserverer begrebet *fetichisme* til den ideologiske fordrejning. Ingen af dem leverer nogle argumenter for, at Marx brugte begreberne i denne betydning. Det betyder selvfølgelig ikke, at distinktionen ikke kan være nyttig, hvilket er et spørgsmål jeg vender tilbage til om lidt. Schulz (2012) forsvarer den samme distinktion og forsøger at vise, at den faktisk findes i Marx' tekster. Det er imidlertid særdeles tvivlsomt: Marx bruger kun begrebet 'fetichkarakter' fire gange. Første gang er i *Kapitalens* førsteudgave, hvor der i umiddelbart forlængelse af passagen, hvori han definerer fetichisme, står: "Denne fetichkarakter træder

mere slående frem i ækvivalentformen end i den *relative værdiform*” (Marx, 1974b, s. 93). Der er intet i denne sætning der tyder på at Marx skelner mellem fetichisme og fetichkarakter, og hvis man sammenligner den med titlen på det afsnit, sætningen optræder i, bliver det endnu mere sandsynligt, at Marx brugte begreberne som synonymmer: “*Vareformens fetichisme er mere frapperende i ækvivalentformen end i den relative værdiform*” (Marx, 1974b, s. 91). De tre resterende tilfælde af brugen af udtrykket ‘fetichkarakter’ er fra *Kapitalens* andenudgave. Anden gang begrebet ‘fetichkarakter’ optræder, er i overskriften til kapitel 1.4, som er ”Varens fetichkarakter og dens hemmelighed.” Igen er det svært at se, hvordan denne titel skulle udgøre et argument for distinktionen. Tredje gang er umiddelbart efter definitionen af fetichisme, hvor der står: “Denne vareverdenens fetichkarakter udspringer, som den forudgående analyse allerede har vist, af den ejendommelige sociale karakter ved det arbejde, der producerer varer” (Marx, 1970, s. 172). Der er fire ting, der er værd at bemærke her. *For det første* slettede Marx sætningen i den franske udgave af *Kapitalen*, hvilket ville være et særdeles besynderligt valg, hvis den præsenterede en så afgørende distinktion, som den ifølge Schulz et. al. gør (MEGA II/7, s. 54). *For det andet* er det tydeligt, at Marx på ingen måde drager en eksplicit distinktion mellem fetichkarakter og fetichisme i denne passage. *For det tredje* kommer sætningen umiddelbart efter definitionen på fetichisme, og brugen af ordet “denne” gør det derfor oplagt at læse sætningen som en reference til den forudgående sætning, der handler om fetichisme. *For det fjerde* er det væsentligt at lægge mærke til, at Marx her skelner mellem “vareverdenens fetichkarakter” og “den ejendommelige sociale karakter, ved det arbejde, der producerer varer,” i og med at førstnævnte “udspringer” af sidstnævnte. Hvad er det for en “ejendommelig social karakter” Marx taler om her? Den mest oplagte læsning er, at han peger på det forhold, at arbejdet i kapitalismen antager form af privat arbejde, der først bliver socialt valideret gennem udvekslingen af varer – med andre ord refererer udtrykket “den ejendommelige sociale karakter ved det arbejde, der producerer varer” til *præcis* den *praktiske* fordrejning, Schulz vil give navnet ‘fetichkarakter’. Hvis Schulz (og Arthur, Bellofiore og Ehrbar) har ret i, at Marx skelner mellem fetichkarakter og fetichisme, er sætningen altså komplet tautologisk. I så fald siger den, at *vareverdenens fetichkarakter udspringer af vareverdenens fetichkarakter*. Hvis man derimod læser ‘fetichkarakter’ som synonymt med fetichisme, giver sætningen god mening: vareverdenens fetichkarakter, *dvs. den ideologiske fordrejning*, udspringer af arbej-

dets sociale karakter, *dvs. den praktiske fordrejning*. Det tredje og sidste sted, begrebet fetichkarakter optræder, er i slutningen af kapitel 1.4, hvor Marx bemærker at “[d]a vareformen er den mest almene og mindst udviklede form i den borgerlige produktion [...] synes dens fetichkarakter stadig at være relativt let at gennemskue” (Marx, 1970, s. 183f). Denne passage lægger heller ikke op til en distinktion mellem fetichkarakter og fetichisme, og når Marx går direkte videre til at latterliggøre monetarsystemets og fysiokraternes fetichistiske misforståelser, er det igen mere oplagt at forstå ‘fetichkarakter’ som synonymt med ‘fetichisme’.

Marxhausen forsøger på lignende vis at skelne mellem *fetich* og *fetichisme*. Ifølge ham opstod denne distinktion først i 1861-3 *Manuskripterne* i forbindelse med Marx’ behandling af den rentebærende kapital, og blev gentaget i *Kapitalens* tredje bind. Marxhausen peger på at Marx udelukkende bruger begrebet ‘fetich’, og ikke ‘fetichisme’, i manuskripterne til tredje bog, men han misforstår Marx’ beskrivelse af det fetichistiske aspekt ved den rentebærende kapital. Marxhausen skriver: “Som Marx redegør for, afkaster [*wirft*] P-P’ [den rentebærende kapitalers formel] faktisk renter år ud og år ind; det handler ikke om en illusion hos betragteren [*einen Sehfehler der Beobachter*]” (Marxhausen, 1988b, s. 211). Marx’ beskrivelser af fetichismens fuldendelse i den rentebærende kapital angår imidlertid ikke spørgsmålet om, *hvorvidt* den afkaster renter, men derimod *hvor* renten stammer fra:

I den rentebærende kapital opnår kapitalforholdet sin mest yderliggjorde og fetichagtige form. Her har vi P-P’, penge der skaber flere penge, sig-selv-valoriserende værdi, uden den proces, der formidler begge ekstremer [...] Kapitalen fremtræder som en mystisk og selvskabende kilde til renterne, sin egen forøgelse (Marx, 1972, s. 507).

Den rentebærende kapital er fetichismens fuldendelse, fordi den gør det næsten umuligt at se, at renterne i sidste ende stammer fra udbytning af arbejdet. Den rentebærende kapital forstærker dermed den ideologiske opfattelse af kapitalen som selv-valoriserende værdi.

Der er altså ikke noget grundlag for påstanden om, at der er nogen afgørende betydningsforskel mellem termerne fetich, fetichkarakter og fetichisme i Marx’ tekster. Selve distinktionen er der som sådan ikke noget galt med. Den påpeger blot det, jeg har kaldt den dobbelte fordrejning. Spørgsmålet er således, hvordan vi bedst begrebsliggør forskellen mellem de to fordrejninger? Efter min mening er der to

gode grunde til undgå at indføre den distinktion, de nævnte fortolkere foreslår. *For det første* bruges begreberne fetich, fetichisme og fetichkarakter mere eller mindre synonymt hos Marx såvel som i næsten hele den marxistiske tradition, og det forekommer derfor at være unødigt forvirrende at introducere en brug af begreberne, der er i modstrid med Marx' brug af begreberne. *For det andet* er det nemmere at komme til at forveksle de to fordrejninger, når man bruger de stort set samme begreber om dem. Denne forveksling er et problem i den eksisterende litteratur, og det forekommer derfor at være vigtigere at understrege *forskellen* mellem dem.

VII. KONKLUSION

Fetichisme er en *fordrejning af en fordrejning*, og til denne dobbelthed svarer to fejllæsninger af begrebet. *For det første* er der den type læsninger, der overser den *praktiske* fordrejning, og dermed kommer til at opstille en forsimplet modstilling mellem sociale relationer og relationer mellem ting, hvor førstnævnte blot er den ideologiske repræsentation af sidstnævnte. Når den praktiske fordrejning overses bliver det svært at redegøre for ideologiens oprindelse i den sociale praksis, og derfor kommer ideologi nemt til at fremstå kontingent i forhold til de sociale strukturer, den repræsenterer. Det er denne fejllæsning der spøger, når praktisk talt alle nyere fortolkninger af Marx' fetichbegreb understreger, at fetichisme ikke handler om 'falsk bevidsthed'. I virkeligheden er det ikke en udbredt fortolkning i den nyere litteratur, selvom den givetvis flourer i mange introduktions- og oversigtværker samt almindeligt udbredte forestillinger om marxismen.

For det andet findes der den fejllæsning, jeg har undersøgt i denne artikel, og som består i at overse den *anden* fordrejning. Den ses f.eks. hos Kurz, Jappe og Callinicos, der alle forklarer fetichisme som dét, at mennesker forholder sig til hinanden gennem udvekslingen af varer (Callinicos, 2014, s. 52; Jappe, 2005, s. 30; Kurz, 1999). En paradoksalt konsekvens af denne fejllæsning er, at den har en tendens til at blive et offer for netop den fetichisme, den vil kritisere. Der er især inden for dele af værdiformsteorien en tendens til at tage Marx' beskrivelser af kapitalismens fetichistiske fremtrædelsesformer for gode varer, med det formål at udstille kapitalismens 'foryrkte' og 'absurde' væsen. Et eksempel er begrebet 'automatisk subjekt', der for Marx beskriver kapitalens *fetichistiske* fremtrædelsesform, men som blandt andre Heinrich (2012, s. 89), Bonefeld (2014, s. 43), Kurz (2012, s. 33), Jappe (2005, s. 83)

og Postone (2003, s. 75) overtager som en uproblematisk beskrivelse af kapitalen (Rakowitz & Behre, 2001). I disse læsninger beskrives kapitalismen som et system, hvor mennesker rent faktisk *er* regeret af ting, hvor kapitalen *er* et selvbevægende subjekt, der faktisk *har* den 'økkulte evne' til at øge sin egen værdi. Man overtager den fetichistiske repræsentation af kapitalismen som en adækvat beskrivelse, nu blot ledsaget af fordømmelse og en retorik, der udskælder kapitalismen for at være absurd, forrykt, pervers og irrationelt – udtryk, der især præger Bonefelds, Jappes og Kurz' skrifter. Bag denne form for kritik gemmer der sig et uproblematiseret ideal om det gennemsigtige, humane og rationelle samfund – en forestilling, der meget nemt slår over i en klassisk, teknokratisk oplysningsideologi.

Nøglen til Marx' fetichismekritik er at fastholde *forskellen* på såvel som den tætte *relation mellem* de to fordrejninger. Hvis den sidstnævnte forsvinder fra syne, kommer ideologiske formationer til at fremstå som noget arbitrært, hvilket åbner op for en konspiratorisk teori om ideologi som den herskende klasses manipulation, samt en naiv forestilling om at ideologi kan fjernes med kritik og oplysning. Hvis førstnævnte forsømmes, kommer ideologi derimod til at fremstå som mekanisk determineret af de sociale praksisser, altså som et spejl, der blot reflekterer 'den materielle basis' i bevidstheden. Begge dele er lige utilfredstillende: Hvis vi vil forstå kapitalismens sociale strukturer, dens ideologiske formationer samt relationen mellem dem, må vi følge Marx' eksempel og insistere på den dobbelte fordrejning, der viser sig i analysen af det borgerlige samfunds fetichistiske former.

NOTER

- 1 Fetichismebegrebet fyldte ikke meget hos klassiske marxister som Engels, Mehring, Plekhanov, Labriola, Kautsky og Lenin. Tidlige diskussioner af begrebet kan findes hos Kautsky (1912, s. 15) og Bukharin (1928, s. 237ff). Det var først i 1920'erne, at begrebet blev genstand for diskussion, især hos Lukács (1970) og Rubin (2008). For et oprids af receptionen af begrebet i den klassiske marxisme, se Grigat (2007, kapitel 3), der imidlertid komplet overser Rubin samt ungegelianernes indflydelse på Marx' fetichanalyse.
- 2 Ang. begrebets historie, se Grigat, 2007, Kapitel 1; Iacono, 2016; McNally, 2011, s. 201ff; Pietz, 1985, 1987, 1988.
- 3 Ang. disse forbindelseslinjer, se især Kouvelakis, 2003, s. 180f, 247; McLellan, 1970, s. 93, 94ff,

158. Engels' og Heß' indflydelse på Marx' tidlige fetichismekritik er særdeles overset i litteraturen, og bliver eksempelvis slet ikke nævnt af Boer, 2010; Grigat, 2007; Iacono, 2016; Marxhausen, 1988a; McNally, 2011. Det leder ofte til, at Marx krediteres for ideer, der i virkeligheden var overtaget direkte fra andre.
- 4 Se også Avineri, 1980, s. 118; Balibar, 2014, s. 60f; Bensaïd, 2009, s. 227; Brentel, 1989, s. 15; Brugger, 2015; Bukharin, 1928, s. 237ff; Callinicos, 2010, s. 158, 2014, s. 150f; Clarke, 1991, s. 103; Cleaver, 2000, s. 76; Cohen, 2005; De Angelis, 1996, s. 27; Eagleton, 1996, s. 84ff; Elster, 1985, s. 96; Fine & Saad-Filho, 2010, s. 22f; Hall, 1986, s. 37; Hanloser & Reitter, 2008, s. 30; Heinrich, 1999, s. 207, 306f, 2009, s. 171, 2012, s. 74; Krahll, 1975, s. 57f, 225; Lewin & Morris, 1977, s. 173; Lukács, 1970, s. 78; Ollman, 1976, s. 195; Postone, 2003, s. 70; Projektgruppe zur Kritik der Politischen Ökonomie, 1974, s. 48f; Rosdolsky, 1975, s. 121ff; Schmidt, 1976, s. 68f; Starosta, 2016, s. 142; Therborn, 1999, s. 57; Tomba, 2014, s. 110f; Weeks, 2010, s. xiv; Wendling, 2009, s. 54; Žižek, 2009, s. 19.
- 5 Se også Backhaus, 1997, s. 46; Gray, 2012; Haug, 1974, s. 166; Jappe, 2005, s. 30; Marxhausen, 1988a, s. 53, 55, 1988b; Murray, 2016, s. 39.
- 6 Se også Althusser et al., 2015, s. 347; Bonefeld, 2014, s. 54; Holloway, 2010, s. 49; Jameson, 2009, s. 331; Jappe, 2005, s. 30; Postone, 2003, s. 62; Roberts, 2017, s. 85f; Sohn-Rethel, 1975, s. 222.
- 7 Citeres blandt andet af Backhaus, 1997, s. 46; Balibar, 2014, s. 61; Boer, 2010, s. 104; Bonefeld, 2014, s. 129; Carver, 1975, s. 51; De Angelis, 1996, s. 14; Gray, 2012, s. 15; Harvey, 2010, s. 41; Haug, 1974, s. 168; Heinrich, 2012, s. 74; Holloway, 2010, s. 49; Murray, 2016, s. 37; O'Kane, 2013; Postone, 2003, s. 62; Rehmann, 2013, s. 42; Roberts, 2017, s. 86; Schulz, 2012, s. 27. Oversættelsen af denne passage i den danske udgave af *Kapitalen* er elendig og udgør et eksempel på, hvorfor det stadig er på høje tid med en ny oversættelse. Jeg har gennemgående korrigeret danske oversættelser af Marx, når det var nødvendigt.
- 8 Se Arthur, 2013, s. 117; Bellofiore, 2014, s. 177f; Boer, 2010; Marxhausen, 1988a, 1988b; Schulz, 2012.
- 9 Se også Marx, 1970, s. 465; MEGA II/3.4, s. 1505.
- 10 Engels inkluderede sætningen i Kapitalens tredje bind i en lettere omskrevet version (Marx, 1972, s. 58).
- 11 Se også Marx, 1974b, s. 91; MEGA II/3.4, s. 1494.
- 12 Se også MEW13, s. 22; MEGA II/3.4, s. 1316f, 1332, 1398; MEGA II/3.5, s. 1859; Marx 1974a, s. 532; Marx, 1974b, s. 70; Marx, 1970, s. 184.
- 13 Se også MEGA II/3.4, s. 1316f, 1406; Marx, 1972, s. 517; MEGA II/4.1, s. 278; Marx 1983, s.
- 14 Se også Marx, 1971, s. 160, 1983, s. 37, 1974a, s. 69, 141, 819, 836; MEW13, s. 21f; MEGA II/3.4, s. 1404.

15 Sætningen findes også i den franske udgave af *Kapitalen*, der var den sidste version, Marx selv forberedte (MEGA II/7, s. 54), en lignende formulering findes i *Kapitalens* førsteudgave (Marx, 1974b, s. 66).

LITTERATUR

- Adorno, T. W. (2017 [1966]). *Negativ dialektik*. Århus: Klim.
- Althusser, L. (1972 [1970]). Ideologi og ideologiske statsapparater. *Grus*, (3).
- Althusser, L., Balibar, É., Establet, R., Macherey, P., & Rancière, J. (2015 [1965]). *Reading Capital. The Complete Edition*. London & New York: Verso Books.
- Arthur, C. J. (2013). The Practical Truth of Abstract Labour. I R. Bellofiore, G. Starosta, & P. D. Thomas (Red.), *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse*. Chicago: Haymarket Books.
- Avineri, S. (1980). *The Social and Political Thought of Karl Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Backhaus, H.-G. (1997). *Dialektik der Wertform: Untersuchungen zur marx'schen Ökonomiekritik*. Freiburg: ca ira.
- Balibar, É. (2014 [1993]). *The Philosophy of Marx*. London & New York: Verso.
- Bellofiore, R. (2014). Lost in Translation: Once Again on the Marx-Hegel Connection. I F. Moseley & T. Smith (Red.), *Marx's Capital and Hegel's Logic: A Reexamination*. Leiden & Boston: Brill.
- Bensaïd, D. (2009 [1995]). *Marx for Our Times: Adventures and Misadventures of a Critique*. London & New York: Verso Books.
- Bidet, J. (2007 [2000]). *Exploring Marx's Capital: Philosophical, Economic and Political Dimensions*. Leiden & Boston: Brill.
- Boer, R. (2010). That Hideous Pagan Idol: Marx, Fetishism and Graven Images. *Critique*, 38(1), 93-116.
- Bonfeld, W. (2014). *Critical Theory and the Critique of Political Economy*. London: Bloomsbury.
- Brentel, H. (1989). *Soziale Form und Ökonomisches Objekt: Studien zum Gegenstands- und Methodenverständnis der Kritik der politischen Ökonomie*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden.
- Brugger, T. (2015). Die ideologische Lesart der Neuen Marx-Lektüre als Totengräber radikaler Kritik. I K. Reitter (Red.), *Karl Marx: Philosoph der Befreiung oder Theoretiker des Kapitals? Zur Kritik der "Neuen Marx-Lektüre"*. Wien: Mandelbaum Verlag.

- Bukharin, N. (1928 [1921]). *Historical Materialism: A System of Sociology*. New York: International Publishers.
- Callinicos, A. (2010 [1995]). *The Revolutionary Ideas of Karl Marx*. London: Bookmarks.
- Callinicos, A. (2014). *Deciphering Capital: Marx's Capital and its destiny*. London: Bookmarks.
- Carver, T. (1975). Marx's Commodity Fetishism. *Inquiry*, 18(1), 39-63.
- Clarke, S. (1991). *Marx, Marginalism and Modern Sociology: From Adam Smith to Max Weber* (2. udg.). Basingstoke: Macmillan.
- Cleaver, H. (2000 [1979]). *Reading Capital Politically*. Leeds, Edinburgh & San Francisco: Anti/Theses & AK Press.
- Cohen, G. A. (2005 [1978]). *Karl Marx's Theory Of History: A Defence*. Oxford: Oxford University Press.
- Colletti, L. (1973 [1969]). *From Rousseau to Lenin: Studies in Ideology and Society*. New York: Monthly Review Press.
- De Angelis, M. (1996). Social Relations, Commodity-Fetishism and Marx's Critique of Political Economy. *Review of Radical Political Economics*, 28 (4), 1-29.
- Dunayevskaya, R. (1971 [1958]). *Marxism and Freedom: from 1776 until Today* (3. udg.). London: Pluto Press.
- Eagleton, T. (1996 [1991]). *Ideology: An Introduction*. London & New York: Verso Books.
- Ehrbar, H. G. (2010). Glossary to Marx's Capital and other Economic Writings. Hentet fra <http://content.csbs.utah.edu/~ehrbar/glossary.pdf>
- Elster, J. (1985). *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fine, B., & Saad-Filho, A. (2010). *Marx's Capital* (5. udg.). London: Pluto Press.
- Gray, N. (2012). Against Perversion and Fetish: The Marxian Theory of Revolution as Practical Demystification. *Studies in Social and Political Thought*, 20.
- Grigat, S. (2007). *Fetisch und Freiheit: Über die Rezeption der Marxschen Fetischkritik, die Emanzipation von Staat und Kapital und die Kritik des Antisemitismus*. Frankfurt: ca ira.
- Hall, S. (1986). The Problem of Ideology - Marxism without Guarantees. *Journal of Communication Inquiry*, 10 (2), 28-44.
- Hanloser, G., & Reitter, K. (2008). *Der bewegte Marx: Eine einführende Kritik des Zirkulationsmarxismus*. Münster: Unrast Verlag.
- Harvey, D. (2006). *The Limits to Capital*. London & New York: Verso Books.
- Harvey, D. (2010). *A Companion to Marx's Capital*. London & New York: Verso Books.
- Haug, W. F. (1974). *Vorlesungen zur Einführung ins Kapital*. Köln: Pahl-Rugenstein Verlag.
- Hegel, G. W. F. (1969 [1816/31]). *Werke in zwanzig Bänden, 6: Wissenschaft der Logik II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Heinrich, M. (1999 [1991]). *Die Wissenschaft vom Wert: Die Marxsche Kritik der politischen Ökonomie zwischen wissenschaftlicher Revolution und klassischer Tradition*. Münster: Westphälisches Dampfboot.
- Heinrich, M. (2009). *Wie das Marxsche «Kapital» lesen? Leseanleitung und Kommentar zum Anfang des «Kapital»*. Teil 1 (2. udg.). Stuttgart: Schmetterling Verlag.
- Heinrich, M. (2012 [2004]). *An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital*. New York: Monthly Review Press.
- Holloway, J. (2010 [2002]). *Change the World Without Taking Power: The Meaning of Revolution Today*. London: Pluto Press.
- Iacono, A. M. (2016). *The History and Theory of Fetishism*. New York: Palgrave Macmillan.
- Jameson, F. (2009). *Valences of the Dialectic*. London & New York: Verso.
- Jappe, A. (2005 [2003]). *Die Abenteuer der Ware. Für eine neue Wertkritik*. Münster: Unrast Verlag.
- Kautsky, K. (1912 [1887]). *Karl Marx' Oekonomische Lehren: Gemeinverständlich Dargestellt und Erläutert*. Stuttgart: Verlag J.H.W. Dietz Nachf.
- Korsch, K. (2017 [1938]). *Karl Marx*. Chicago: Haymarket Books.
- Kouvelakis, S. (2003). *Philosophy and Revolution: From Kant to Marx*. London & New York: Verso.
- Krahl, H.-J. (1975 [1971]). *Konstitution og klassekamp: Om den historiske dialektik mellem borgerlig emancipation og proletarisk revolution*. København: Rhodos.
- Kurz, R. (1999). Marx 2000. Hentet fra <http://www.exit-online.org/textanz1.php?tabelle=schwerpunkte&index=1&posnr=91&backtext1=text1.php>
- Kurz, R. (2012). *Geld ohne Wert: Grundrisse zu einer Transformation der Kritik der politischen Ökonomie*. Berlin: Horlemann.
- Lewin, H., & Morris, J. (1977). Marx's Concept of Fetishism. *Science & Society*, 41 (2), 172-190.
- Lukács, G. (2010 [1923]). *Geschichte und Klassenbewußtsein. Studien über marxistische Dialektik*. Neuwied & Berlin: Luchterhand
- Marx, K. (1970 [1867-90]). *Kapitalen. Kritik af den politiske økonomi. Første bog: Kapitalens produktionsproces*. København: Rhodos.
- Marx, K. (1971 [1885]). *Kapitalen. Kritik af den politiske økonomi. Anden bog: Kapitalens cirkulationsproces*. København: Rhodos.
- Marx, K. (1972 [1894]). *Kapitalen. Kritik af den politiske økonomi. Tredje bog: Den kapitalistiske produktionsproces betragtet som et hele*. København: Rhodos.
- Marx, K. (1974a [1857-58]). *Grundrids til kritikken af den politiske økonomi*. Århus: Modtryk.
- Marx, K. (1974b [1867]). *Vare - Penge - Kapital*. Århus: Modtryk.
- Marx, K. (1983 [ca. 1863-66]). *Resultater af den umiddelbare produktionsproces*. Århus: Modtryk.

- Marx, K., & Engels, F. (1975ff). *Marx-Engels Gesamtausgabe* (MEGA). Berlin: Dietz/Akademie Verlag.
- Marx, K., & Engels, F. (1953ff). *Marx-Engels Werke* (MEW). Berlin: Dietz Verlag.
- Marxhausen, T. (1988a). Die Entwicklung des Begriffs Fetischismus bei Marx. *Marx-Engels-Forschung*, 22.
- Marxhausen, T. (1988b). Die Theorie des Fetischismus im dritten Band des Kapitals. *Marx-Engels-Forschung*, 25.
- McLellan, D. (1970). *The Young Hegelians and Karl Marx*. London & Basingstoke: Macmillan.
- McNally, D. (2011). *Monsters of the Market: Zombies, Vampires and Global Capitalism*. Leiden & Boston: Brill.
- Murray, P. (2016). *The Mismeasure of Wealth: Essays on Marx and Social Form*. Leiden & Boston: Brill.
- O’Kane, C. (2013). *Fetishism and Social Domination in Marx, Lukács, Adorno and Lefebvre* (Ph.D. Dissertation). University of Sussex.
- Ollman, B. (1976). *Alienation: Marx’s conception of man in capitalist society* (Second edition). Cambridge: Cambridge University Press.
- Pashukanis, E. B. (1983 [1924]). *Law and Marxism: A General Theory*. London: Pluto Press.
- Pietz, W. (1985). The Problem of the Fetish, I. *RES: Anthropology and Aesthetics*, (9), 5-17.
- Pietz, W. (1987). The Problem of the Fetish, II: The Origin of the Fetish. *RES: Anthropology and Aesthetics*, (13), 23-45.
- Pietz, W. (1988). The Problem of the Fetish, IIIa: Bosman’s Guinea and the Enlightenment Theory of Fetishism. *RES: Anthropology and Aesthetics*, (16), 105-124.
- Postone, M. (2003 [1993]). *Time, Labor, and Social Domination: A reinterpretation of Marx’s critical theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Projektgruppe zur Kritik der Politischen Ökonomie. (1974 [1973]). *Om kapitalens logik*. København: Rhodos.
- Rakowitz, N., & Behre, J. (2001). Automatisches Subjekt? Zur Bedeutung des Kapitalbegriffs bei Marx. Hentet fra <http://www.ca-ira.net/isf/beitraege/behre.rakowitz-autosub.php>
- Rehmann, J. (2013). *Theories of Ideology: The Powers of Alienation and Subjection*. Chicago: Haymarket Books.
- Roberts, W. C. (2017). *Marx’s Inferno: The Political Theory of Capital*. Princeton: Princeton University Press.
- Rosdolsky, R. (1975 [1968]). *Kapitalens tilblivelseshistorie: Råudkastet til Kapitalen fra 1857-58*. Århus: Modtryk.

- Rubin, I. I. (2008 [1924]). *Essays on Marx's Theory of Value*. Delhi: Aakar Books.
- Schmidt, A. (1976 [1962]). *Naturbegrebet hos Marx*. København: Rhodos.
- Schulz, G. (2012). Marx's Distinction between the Fetish Character of the Commodity and Fetishism. *Studies in Social and Political Thought*, 20.
- Sohn-Rethel, A. (1975 [1970]). *Håndens og åndens arbejde*. København: Rhodos.
- Starosta, G. (2016 [2015]). *Marx's Capital: Method and Revolutionary Subjectivity*. Chicago: Haymarket.
- Therborn, G. (1999 [1980]). *The Ideology of Power and the Power of Ideology*. London & New York: Verso Books.
- Tomba, M. (2014 [2013]). *Marx's Temporalities*. Chicago: Haymarket Books.
- Weeks, J. (2010). *Capital, Exploitation, and Economic Crisis*. London & New York: Routledge.
- Wendling, A. E. (2009). *Karl Marx on Technology and Alienation*. London: Palgrave Macmillan UK. <https://doi.org/10.1057/9780230233997>
- Žižek, S. (2009 [1989]). *The Sublime Object of Ideology*. London & New York: Verso.